

Живот за Вапцаровите думи

Михаил Неделчев

Вапцаров: поет на едната книга?

Не(до)решените текстологически проблеми на Вапцаровата лирика

Особен трепет минава по морните тела на литературоведи през последните десетина години, когато пишат разблудно и нехайно за Вапцаров, живот и творчество. Дърпат за опашката стария официозен литературен канон и все не могат да свикнат, че той не реагира, че не хапе и не убива. Какви ли не екзегетически упражнения се правят, за да се поизпита този канон, да се върне погубена мощ и да се преживее героиката на стълкновението. Всичко угасна – от пурпур към сивота; няма кой да поддържа огъня, един-единствен Никола Георгиев продължава да хвърля междутекстови мостове и да представя **Вапцаровата неприютност** като актуализирало се обвинение срещу всички нас, срещу „разпадналата“ се българска общност.

Малко вероятно е в желанието за прилагане на силови подходи при писането за Вапцаров някого да заинтересуват нерешените/нерешаваните текстологически проблеми на тази поезия. Новите интерпретативни стратегии се градят в атмосферата на една аристократическа небрежност към текстовия обем на поетическото творчество на Никола Вапцаров, към вариантната фиксация на отделни дискутирани творби, към начините на подредба и към фонетическата еднородност. (В бележките към студията „Никола Йонков, детство и юношество“ от книгата му „Българска лирическа класика“, Просвета, С., 2004, с. 332 Димитър Камбуров посочва без притеснение: „Всички цитати са по *Вапцаров, Н.* Поезия. Малка ученическа библиотека под общата редакция на проф. Д-р Иван Радев. Велико Търново. Слово, 1992.“ Т.е. изследователят не изпитва необходимостта наблюденията му да обхващат текстовете в по-обемни, неученически и реализиращи различни текстологически практики издания. Дори Никола Георгиев в книгата си „На повратки в село... или към света“, Гражданско дружество „Критика“, С., 1999, с. 6 постулира: „Оттук нататък със заглавието „Моторни песни“ ще означавам съвкупността от стихотворения, включени в така наречения вапцаровски издателски канон“. Но както ще видим – нито „Моторни песни“ може да бъде мислен като единствен издателски проект на Вапцаров, нито този канон е така ясно фиксиран.)

А решаването на различните текстологически проблеми на Вапцаровата лирика може да предопредели важни насоки на цялостното четене на тази поезия.

Така например, най-атрактивни за **литературоведа-текстолог** са творбите на поета на едната книга. Този поет е обзет от свръхидеята да побере, да преподреди и да издаде (отново и отново, понякога) всичките си важни творби в тази една книга, да я издаде най-накрая окончателно. Най-шумните случаи на публичното проследяване на битието на **едната** поетическа книга са „Цветя на злото“ на Шарл Бодлер и „Стръкчета трева“ на Уолт Уитман. Това са писатели, имали достатъчно продължително биографическо време да развият тази творческа свръхзадача и в биографическа свръхидея. Тя предопределя формите на поведението им като издаващи, печатащи, подреждащи и преправящи, като изразили една категорична авторска воля литератори. Животът се превръща във време, дадено да се подготви окончателния вид на единствената книга. На тази книга трябва да се служи. Тя става авто-култ. Поетът живее и твори заради нея – за да може да я довърши, да постигне утопията с **идеалния** ѝ вид.

Биографията се превръща в разказ за сложно-любовните отношения на поета с книгата, за отчаянията и възхищенията, за свръхусилията на това едновременно процесуално и свръхпределно еднократно себепостигане.

В различни степени такива зависимости и такива чувствени съотношения наблюдаваме при Ботев, Яворов, дори при Разцветников. (Случаят с Ботев, разбира се, излъчва усещането на недостиг на биографическо време, за да сме достатъчно сигурни, че е с подобна типология. При Яворов преподреждането и преназоваването на/във „Подир сенките на облаците“ са предизвикани и от пресирането, ускорението в стремежа към смъртта.)

При Вапцаров феноменът на единствената книга очевидно е привнесен постмортално в биографията му. Тя не е единствена поради последователност на творческо-биографически стратегии. Политическото време трагически е прекъснало личното творческо време. Но двете **предсмъртни** решително не принадлежат към корпуса на „Моторни песни“; не се побират в книгата и „Доклад“, и „История“, и „Селска хроника“. Текстологическото вглеждане в ръкописи, тетрадки, бележници показва категорично, че Вапцаров не принадлежи според творческа и биографическа вътрешна същност към типологическата общност на поетите на едната книга. А това предопределя логиката на цялостното четене. Различните замисли на Вапцаров са достатъчно опубличностени, за да могат да бъдат подхванати от интерпретаторите. Инак би означавало да се подчиним на фаталната предопределеност на насиетието.

А може би след една цялостна литературноисторическа реконструкция новите прочити ще носят в себе си и двете тенденции, ще бъдат и едно плодотворно колебание да се гледа едната книга като Единствена, но и да се знаят замислите и да се анализират и другите цялости и отделни лирически творби, които излизат извън границите на МП?

И така, съществуват множество текстологически проучвания, осъществени са различни публикации от творческия архив на Вапцаров, направен-

ни са няколко съставителства на Вапцарови произведения, които ни подпомагат в отстояването на тезата. Но тя ще бъде разгърната чрез представяне и на личния текстологически и съставителски опит отпреди 25 години, който очевидно е бил изпреварил времето си. Днес, след 1989 г., стана възможно и текстологическите проучвания да се освободят от цензурни забрани и от неписаните предписания на идеологизирания канон.

Личният опит

През 1979 г. бях поканен от редакторката на „Библиотека за ученика“ на издателство „Български писател“ Цветана Джагарова да направя ново издание на Вапцаровото творчество за библиотеката. Работех тогава в отдел „Литературно наследство“, Библиотеката бе свързана с нашия отдел, но бе и относително самостоятелна. Поканата на Цв. Джагарова дойде след множеството ни разговори за различни текстологически решения – включително и за творби на Вапцаров. След известни колебания предадох ръкописа през 1980 г. Предишното издание, направено от самата Цв. Джагарова, бе неколккратно възпроизвеждано (то е предшествано от други школки издания). Предговорът бе на Христо Радевски и ние решихме да го запазим, като след него сложим всъщност основния въвеждащ текст – „Личност единна и неделима“ на Георги Огнянов (псевдоним на Георги Джагаров). Колегиалните ни взаимоотношения с Цветана Джагарова бяха извънредно коректни. Тя възприе толерантно всичките ми „нововъведения“, защитаваше ги пред „ръководството“ и беше много огорчена, когато начинанието ни се провали.

За изданието написах „Бележка на редактора на това издание“, която трябваше да бъде трети предговор. Написах и пространни коментари (приблизително 120 машинописни страници). Това бяха както текстологически наблюдения, мотивиращи избора на варианти и подредби, така и реално-исторически бележки. Бяха тук и широко цитирани анализи от известния сборник от 1980 г. с **нови изследвания** – най-вече на Никола Георгиев, Радосвет Коларов и Боян Ничев, както и от мои собствени текстове.

Основното възражение срещу моята работа – като автор на „подбора, редакция и бележки“ – беше срещу радикалното решение на проблема с **екавския изговор** на Вапцаров. Каза ми се: не може нещо, което не е направено в специализирано издание (научно и академично), в издание, предназначено за професионални литератори, да се „експериментира“ в номер на поредицата за ученици. Може би беше логично, но и никоой не ми предложи да защитя гледищата си чрез едно издание за „възрастни“ – там имаше други монополисти на територията Вапцаров, които впоследствие възприеха крачка по крачка някои от толкова дискутираните по повод на неосъщественото издание мои съставителски и редакционни предложения.

А сега тук възпроизвеждат изцяло моя текст-предговор към това неостанало издание.

БЕЛЕЖКА НА РЕДАКТОРА ЗА ТОВА ИЗДАНИЕ:

Приживе Никола Вапцаров издава една-единствена книга – стихосбирката „Моторни песни“ през 1940 г. По свидетелство на съпругата му Бойка Вапцарова един от предсмъртните му завети – изречен минути преди разстрела – е: „Гледай тетрадките със стиховете да не пропаднат. Скрийте ги добре. И когато настъпи свободата, нека Христо Радевски ги редактира и да помогне за по-хубавото им отпечатване“. През 1946 г. се появяват и първите „Избрани стихотворения“ на Никола Вапцаров (под редакцията и с предговор на Христо Радевски; художник – също близък приятел, Николай Шмиргела).

Оттогава лириката на поета се издава многократно в отделни книги или в томове „Избрани произведения“ – редом с прозата, драмите, поезията за деца, автобиографични материали, писма и пр. (през 1979 г. бе осъществено и първото фототипно издание на „Моторни песни“). Естествено при подготовката на тези разнородни издания са прилагани различни съставителски концепции, търсени са различни пътища за композиция на книгата и за предаване на отделния поетически текст. Тези концепции са били израз на съответното ниво на текстологическата ни практика, а са отразявали и ръста на ценностната ни представа за поета и писателя Никола Вапцаров.

Това издание се основава на натрупания вече издателски опит в представяне на литературното наследство на Никола Вапцаров пред българския читател. Но то е и един стремеж да се върнем по-плътено към авторската представа за подредба на творбите му, да възпроизведем максимално автентичен за момента текст на стихотворенията.

Към подготовка на такива нови, критични издания ни задължава днешният ни пиетет към живота и творчеството на Никола Вапцаров, благоговейното ни отношение към всичко казано и написано от него.

Съвсем естествено, първите редактори са се отнасяли към текстовете му по-свободно – като към съвременна, „коригируема“ литература (това не се отнася за първото издание на Христо Радевски). Така например, в третото преработено издание на „Избрани стихотворения“ (1950 г., вече под редакцията на Борис Делчев и Николай Шмиргела) е обособен след „Моторни песни“ голям цикъл под наслов „Антология“. Той доби с годините такава гражданственост, че влезе дори в учебниците. Но такава обединително название у Вапцаров не съществува и „Антология“ – въпреки опитите за хронологическо подреждане на творбите – не дава представа за развитието на поетическото му дело. (В първото и във второто издание Христо Радевски решаваше проблема с писаните след 1940 г. и с останалите извън „Моторни песни“ стихотворения по друг начин: той разширяваше авторските цикли от „Моторни песни“ с творби, които им бяха тематично близки). Подобна свобода си бяха позволили редакторите и спрямо някои от текстовете – бяха съзнателно допуснали избор на различни стихотворни редове, бяха направили това, което на текстологически език се нарича контаминация, т.е. смесване на две или повече

различни редакции. И трето: не бяха държали сметка за някои регионални особености на езика на Вапцаров.

Изброяваме всичко това не за да отправяме критика със задна дата, а за да посочим новото в това издание. Тук за пръв път е направен опит за нова подредба на стихотворенията на Вапцаров, която да бъде съобразена с хронологията на написването, но и с естественото им циклизиране.

Тази подредба се основава на прижизнените публикации и на ръкописите на поета. За наше щастие, голяма част от литературния архив на Вапцаров е съхранен. Това са преди всичко петте тетрадки с ранно лирическо творчество, десетте тетрадки от зрелия период (в тях са записани не само стихотворения, но и прозаични текстове, публицистика). Между тях най-голямо значение имат *Сивата тетрадка* с първоначалната подредба на „Моторни песни“, *Синята тетрадка* със списъка на стихотворенията за проектираната втора стихосбирка, *Тетрадката Сампа* с възстановените по памет в затвора няколко стихотворения и с предсмъртните стихотворения, както и шестте бележника – между тях последният, *Синият кожеш бележник Байер* с окончателната редакция на „Антени“, три строфи от „История“, първия куплет от „Борбата е безмилостно жестока“ и „Прощално“. В коментарите към отделните цикли се мотивира подредбата на стихотворенията най-вече именно въз основа на тези ръкописи.

Естествено е в началото на един том „Избрани произведения“ на Никола Вапцаров да стои изцяло възпроизведена единствената негова книга „Моторни песни“. Като неин втори дял тука са поместени тези творби, които цензурата не е допуснала в книгата. Естествено е също така да се отнесем с внимание към авторския проект за Втората книга (макар той да не е приел окончателния вид): непосредствено след „Моторни песни“ се оформя цикъл стихотворения по списъка за втората стихосбирка според Синята тетрадка. Следват (според степента на публичност) два цикъла: публикувани приживе творби и „Из ръкописите на поета“ (подредени естествено хронологически). На края са отделени двете „предсмъртни стихотворения“.

В един номер на „Библиотека за ученика“ е необходимо да се направят подбор на творбите с оглед на тяхната представителност. Но и в тази посока нашето издание е разширено. Освен на някои невключвани досега в библиотеката зрели творби, така е обърнато внимание и на ред от така наречените „ранни стихотворения“ (границата между *ранно* и *зряло* творчество все още не е установена от литературната наука и така някои творби несправедливо се забравят). Това е направено с една основна цел: да се разкрие еволюцията на патриотическите мотиви в лириката на Вапцаров.

В изданието е обърнато сериозно внимание и на проблема за единството на редакциите в отделните стихотворения – този проблем е коментиран към всяко стихотворение, където това се налага, за да бъде мотивирано съответното възстановяване на авторския текст. Но оттук отиваме и по-нататък: вглеждаме се и във фонетиката на Вапцаровия език.

Още с прочита на първото стихотворение от „Моторни песни“ съвременния читател се среща с един твърде сериозен проблем във връзка с някои особености на езика на Вапцаровата поезия. Ето какво пише по този въпрос проф. Стоян Стоянов в статията си „Наблюдения върху езика и стила на Н. Й. Вапцаров“ (1980): „по отношение на главния делитбен белег, по който българските диалекти се разделят на две наречия – „якането“ и „екането“ – не само преди Освобождението, но и след това, до правописната реформа от 1945 г. не е съществувала на практика никога единна правоговорна норма на българския книжовен език. В западна България цялото население (включително и интелигенцията) беше „екавско“. По-възрастните вероятно си спомнят, че и в училищата (особено в началните училища) се ширеше свободно „екането“. И никой не смяташе, че с това се подкопава националното ни единство. Като важно доказателство, че единна правоговорна норма по отношение на „якането“ преди 1945 г. не е съществувала в книжовния ни език, са римите в поетичните творби на такива големи наши поети като Хр. Смирненски, Хр. Ясенов, Ник. Хрелков и Н. Вапцаров.

Единството на правописа по отношение на „якането“ и „екането“ се поддържаше от буквата Ъ (е-двойно). Както показва и самото и название, тя за българите от Западна България представляше една разновидност на обикновеното е и не изискваше в никаква позиция да се произнася като я...

Ето впрочем част от „екавите“ рими в поезията на Вапцаров: вера-пантера, ветър-небето, небе-запе-порумене, пее-хлеб, ветър-небето, редко-клетка, добре-спре-умре, пек-снег, вера-химери, тебе-хлеба, бег-човек, теб-хлеб и др.“

Естествено, замената на Е с Я в думите с тези „екавски“ рими сериозно би нарушило художествени ефекти във Вапцаровата лирика – това отдавна е осъзнато от издатели и читатели. И в подобни съчетания Ъ (е-двойно) е „експлицирано“ последователно като „е“ в по-новите издания (макар че тук-там има пропуски). Така стих 50 от първото стихотворение на „Моторни песни“ отдавна звучи: „от моята вера“, което дава възможност за правилно римуване с крайната дума в ст. 54: „в сърцето пантера“. Но дали е достатъчна само тази толерантност по отношение на крастишните думи?

В това стихотворение „спорната“ дума „вера“ е употребена още три пъти (включително и в заглавието). Така във всички издания осма строфа се изписва така:

Може би искате
да я сразите
моята вяра
във дните честити,
моята вяра,
че утре ще бъде
живота по-хубав,
живота по-мъдър?

Виждаме, че думата е употребена в същото съчетание, както при римуването и: „моята вера“. Но различието в изписването на думата, замената на Ъ прави текста „шарен“. Излиза едва ли не, че Вапцаров прави компромис в стих 50 заради римата, а всъщност компромисът е на съвременните му редактори. Нямаме никакви основания да смятаме, че в авторското му съзнание думите от осма строфа са звучали различно от ст. 50. (Още едно доказателство за правотата на тази всъщност ненуждаеща се от повече аргументи теза е, че при „вяра“ се губи в тази строфа вътрешностишното съзвучие „вера-утре“.)

Очевидно езикът на Вапцаров трябва да бъде единен, трябва да бъде нормализиран съобразно днешните норми при пълно спазване на неговите художествено-стилни особености, при запазване на неговата специфика. Това ще бъде и проява на уважение към езиковия усет на големия поет.

В това издание е направен опит за избягване на дразнещото противоречие между „екавските“ рими и „якавския“ вид на същите влизащи в римни съчетания думи. Така например „Вера“ очевидно навсякъде трябва да бъде „вера“ във Вапцаровата поезия – включително и в заглавието на първото стихотворение от „Моторни песни“.

Специално за стихотворението „Вера“ съществуват и свидетелства, които потвърждават, че лично Вапцаров много е държал на „екавския“ изговор на ключовата дума на стихотворението (вж. например спомена на Магда Колчакова в приложенията). Но не трябва да се отива и до другата крайност – да правим повсеместен „превод“ на Ъ с Е, тъй като ред други думи Вапцаров употребява в наложения им общолитературен фонетичен вид. Ето защо, уеднаквяваме само формите на думите, които влизат в римни съчетания.

Много близки на поета разказват, че въпреки голямата си любов към банския диалект, въпреки че сам е събирал редки думи, разговарял е със съгражданите си на този уникален в езиковата ни практика говор, Вапцаров съзнателно не е насищал творбите си с диалектни изрази. Неговият стремеж е (независимо от усилията му да стилизира просторечни езикови форми, да придаде на стиховете си „разговорност“) да пише на общонационалния литературен български език. По този въпрос той е имал категорични становища, които неведнъж е отстоявал и при теоретични спорове (вж. спомените на Николай Шмиргела и Сашо Стоянов в приложенията; към тях можем да добавим и невключения в нашето издание спомен на художника Стоян Сотиров). Употребата на „екавски“ форми е само опит да се интегрират отделни елементи в общонационалния език, а от друга страна: днешната диалектология е установила, че „екането“ и „якането“ не може да служи за стабилен делитбен признак на западните и източните говори, че и много класически български писатели и поети от миналото – родом от източни или централни области (дори и Ботев) „екат“.

Но по-важно тук е друго: позицията на Вапцаров, че съвременна литература може да се прави най-вече на общонационален език, че прекалената употреба на диалектни форми обрича писателя на анахроничен провинциализъм, че българският език е преминал през своя етап на стабилизация и връщане назад е безсмислица. В това отношение той

силно се различава от някои свои колеги-поети от основания в София през 1938 година от група български младежи от македонските краища Македонски литературен кръжок. Участникът в това творческо обединение Васил Александров свидетелства: „Към пишещите на местни говори кръжочници Вапцаров се отнасяше със снизхождение, като вярваше, че ще проумеят безперспективността да се пише на диалект, че диалектът дава ограничени възможности, че той може да се употребява в художественото произведение само за оцветяване на речта, само за дохарактеризиране на даден герой. Колкото се касаеше до езика в неговата поезия, той беше безкомпромисен и твърд“. И с тази позиция Вапцаров отново проявява своята социална прозорливост...

През 1979 г. българският народ чества седемдесетгодишнината от рождението на Никола Вапцаров. Това беше едно невиджано по мащабността си и с наистина всенародно участие в него като културно-политическо събитие. За юбилея бяха написани и издадени много книги, сборници, проведени бяха научни сесии и тържествени събрания. Новите изследвания и мемоари за творчеството и личността на Вапцаров са нов етап във вапцарознанието (за издадените сборници вж. и библиографската справка в края на книгата). Така, в сравнение с литературно-критическото, теоретическото и социално-психологическото проучване на Вапцаров като комплексна социално-литературна личност текстологическото проучване на наследството му сериозно изостава. Нашето издание се основава в коментарите си именно на новите постижение в критиката и мемоаристиката, а по отношение на подредбата и прецизирането на текстовете е скромнен опит за придвижване на познанието ни и в тази насока.

М.Н.“

Не ме притеснява сега леката компромисност на един-два пасажа от този текст, от този непечатан досега предговор. Той все пак е текст конкретно-функционален, приложен трябвало е да мотивира моята дързост да се намеся в един толкова болезнен въпрос (дори скандален, както ще видим!) – въпросът за езика на Вапцаровата поезия.

А като малко свидетелство за това, че заниманието с проблематиката около Вапцаров понякога не беше безобидно занимание ще си позволя да направя тук едно мемоарно отклонение...

Пътуваме с автобус към Благоевград. (Вероятно е 1979 г., по време на големите тържества за 70-годишнината на Вапцаров.) Предстои на следващия ден голямата научна сесия, а и продължението на международната писателска среща. Ще има на последващия ден и еднодневно посещение в Банско, кулинарно гостуване по групи в банскалийските къщи, ще има официални речи и всякакви други официозни жестове.

Написал съм текст, заявил съм участие в конференцията, има ме в отпечатаната програма. В автобуса сме именно предимно участници в тази предстояща конференция. По средата на пътя Боян Ничев съвсем колегиално, сякаш по приятелски, ми казва: „Я дай да видя какво си

написал?“ След малко виждам, че той съвсем сериозно пристъпва към цензурирането на моя текст, задрасква пасажи: все пак е някакъв началник в Института по литература, ще бъде и научен ръководител на самата конференция. Протестирам леко. Спорим. Естествено нямам никакво намерение да се съобразявам с цензурните намеси, пък били те и на уважаван колега като Боян Ничев. Ще си чета от втория екземпляр.

На другия ден настава голяма бъркотия. Оказва се, че много от гостуващите чуждестранни писатели не са успели да се изкажат в софийския паркохолел „Москва“. Дават им думата в хода на нашата сесия за Вапцаров, говорят патетични и не на място думи. Двете мероприятия се смесват. До мен редът така и не стига – дирижирано, разбира се. Вбесен съм, правя скандал вечерта по време на банкета; не съм единственият скандалджия. Всичко е някак нервно, неточно. В Банско на следващия ден нещата се успокояват. Импровизираме пред някаква публика в читалището. Вдигаме тостове на трапезите с чуждите писатели за нашите свръхгостоприемни домакини.

Какво трябваше да чета всъщност на конференцията?

В тези десетилетия – през 60-те и 70-те години – имаше всред младите литературоведи шега: че българските писатели, според шаблонизираните биографически схеми, сякаш имат само майки, бащите някак липсват, и тези майки ги закърмят от люлката с народни песни и това предопределя и тяхното творчество. Вапцаров беше краен случай в това отношение: бащата беше направо забранен – като ванчемихайловист (нищо че беше отвличан и държан по мазетата дълго време), като монархист, като местен свиреп войвода и като какво ли още не. Баба Елена беше идеализирана.

Та аз бях дръпнал дявола за опашката. Уж наивно бях са занимал с **бащинските мотиви** в лириката (вкл. ранната) на Вапцаров, с илинденските теми, с пласта на легендарното романтично националноосвободително наследство, със следите в поезията му от героическите сюжети, където Йонко Вапцаров е четник и воевода заедно с Яворов, когато е герой и в неговите „Хайдушки копнения“. Бях подхванал мотиви от готвеници за ученическото издание коментари към различни варианти на *Илинден-Илинденска* и бях написал съчинение теза за майка ми в мен (както пишеха разумните литератори), а за баща ми в мен, за бащите ни в нас и всичко това звучеше революционно (или контрареволюционно – зависи от гледната точка). За мен анализирането на тези мотиви бе съвсем логично следване на трайните тематични ориентации на професионалните ми занимания: вече бях потънал в културата на националната революция във връзка с проучванията ми на Яворов и на писателите-преображенци.

Впоследствие този непочетен тогава в Благоевград текст бе публикуван под заглавие „Идеите на Илинден и Вапцаровата лирика“ в книгата ми „Социални стилове, критически сюжети“, БП, С., 1987, с. 217–228. Ето един от централните пасажи в този текст:

„Трябва ли да припомним, че бащата на Вапцаров бе един от големите воеводи на движението точно в илинденския период, че Яворов, когото самият нов апостол Гоце Делчев бе избрал за свой Ботев, е бил гост в

тяхната къща... Именно в дните около 70-годишния юбилей на поета брат му Борис Вапцаров пространно ни разказа за синовния интерес към воеводските дела на Йонко Вапцаров, за пространните беседи в семейството около различни епизоди от илинденската епопея и от освобождаването на Банско и околностите му през Балканската война – та нали баща им е и един от по-епизодичните герои на самите „Хайдушки копнения“... Затова темата за историята на националноосвободителното движение има у Вапцаров изповеден характер – тя носи в себе си и „автобиографията“ на рода. Но поетът очевидно познава тези събития не само от родовото предание, той наистина е изучил и множество текстове и цялостни издания от пресата на движението, познава идейните и стиловите особености на тази революционна литература. Нещо повече: дълги години Вапцаров пише подражания в духа на Яворовите „Хайдушки песни“ (например: „Църно море, църна орисия,/ първо либе, първа гиздосия.../ Два врага, два душмани люти...“), на революционната лирика на Христо Силянов и други поети на движението, за да постигне вече в зрялата си поезия удивително съзвучие на мотивите и темите на националната и социалната революция.

Осъзнаването на тази благородна зависимост на ранната лирика на Вапцаров от словесната култура на илинденския период в националната ни революция, проследяването на творческата еволюция на поета с оглед идващите оттам мотиви стана възможно едва в наши дни – след излизането на капиталния труд на Бойка Вапцарова и Магдалена Шишкова върху ръкописното наследство на Никола Вапцаров (през 1982 г.), както и на редица други публикации, засягащи печатаните в периодиката от края на 20-те и началото на 30-те години стихотворения“.

Може би Боян Ничев е бил прав да се плаши от реакциите на някои хора след евентуално публично представяне на моя текст. Някъде в следващите години участвах в малка научно-читателска конференция за Вапцаров в град Ловеч (?). Прочетох патетично съчинението си. В почивката о.з. генерал Радонов (от голям банскалийски род) дойде при мен и ми каза: „Ти знаеш ли колко убити има в моя род от хората на Йонко Вапцаров. За такива думи преди години такива като теб веднага ги разстрелвахме!“ Генералът бе крайно недоволен, че времената вече са други, компромисни и нереволуционни.

Но нека се върнем сега към екавския изговор и други драматично нерешени текстологически проблеми...

Още за „екавския“ изговор

Дразнещи са безразличието и инерционните нагласи на издатели, редактори, а и на литературни изследователи към проблема **как звучат** стихотворенията на Вапцаров. Безспорно е, че звуковата страна на тази поезия се налага при възприятието; читателят „декламира“ в себе си строфите, учленява, „чува“. Стиховете желаят да бъдат произнасяни. Затова се вираме отново и отново в изписването, във вида на буквата, в това как старата буква, от предишния правопис, се изяснява, „конкретизира се“. Това е комплексен и болезнен въпрос. Става въпрос естествено за Ъ

(е-двойно), за екавския изговор при важни стихове – далеч не само в римните съчетания. Тези стихове просто не могат да звучат по друг начин и упоритото несъобразяване с направените още преди десетилетия езиковедски преценки (вж. напр. освен цитираното съчинение и: Радослав Мутафчиев. Език и стил на Вапцаровата поезия. НИ, С., 1963, с. 9–12) няма никакво оправдание. Наивно е да се мисли, че „туширането“ чрез редакционни намеси на екавското цялостно звучене на тази поезия ще приобщи към нея навикналата към якането днешна българска публика. Постепенното налагане на отделни думи в якавски варианти единствено при римни съчетания още повече усложнява нещата всъщност.

Днес, 25 години след моя пръв неслучил се опит за издателски пробив в това отношение съм твърдо убеден, че трябва да се постъпи радикално, отведнъж да се въведе екавския изговор – безкомпромисно и, разбира се, съвсем не само в римните съчетания. Те могат да бъдат само една индикация; недопустимо е стихотворенията да бъдат шарени, да се допускат различни фонетично форми на една и съща дума – при това ключова, в едно и също стихотворение. А редно ли е да допускате тази шарения и в контекста на цялата Вапцарова поезия?

Да се върнем при най-фрапантния случай: при **вяра/вера** в стихотворението „ВЕРА“. Продължава издателската практика на тази противоречива употреба. Припомням двата пасажа в и досега възпроизвеждания „смесен“ вариант:

Но ето, да кажем,
вий вземете, колко? –
пшеничено зърно
от моята вера,
бих ревнол тогава,
бих ревнол от болка
като ранена
в сърцето пантера.

Така е употребена ключовата дума още в изданието 2. Но и в най-новите издания продължава да стои цитирания по-горе осми фрагмент на стихотворението в неговия „якавски“ вариант. Така якавски остава и финалът на творбата, който иначе би трябвало да звучи:

А как ще шурмувате, моля?
С куршуми?
Не! Неуместно!
Ресто! – Не струва! –

Тя е бронирана
здро в гърдите
и бронебойни патрони
за нея нема открити!
Нема открити!

нема да се дам.
Честно ще умра
като работник
в боя ни
за хлеб и свобода.

Ето с такива фонетически игри се занимават вече десетилетия издателите и редакторите на съчинения на Вапцаров. Един малък допълнителен списък на вълечените думи ще ни представи многообразието на тези игри: вера, ветър, спре, умре/умрел, снег, рядкох, хлеб, бег, свет, влех, видех, протегат, слеп, тесна, пела, лето и т.н.

Особено драматични трансформации претърпява началото на „Не бойте се деца“ – в 2. вариантът е изцяло якавски, в 3. и 4. е „смесен“, за да добие в 5., 6. и 7. окончателния се екавски вид:

Работиме много
Работим от сутрин до зрач.
Но хлеба е малко,
на хлеба не стига, деца.
И ваште лица
са сгърчени вече от плач,
и ваште очи
са глухи и неми -
такива големи
мъчително тъжни очи.
И в тях е стаен
ужас свиреп:
хлеб!
хлеб!
Хлеб!

Пак така якавски е финалът на „Селска хроника“ в 2., 3. и 4., докато „смесен“ е този път в 7., докато последователно екавски е в 5. и 6.:

Та казвам аз
понеже нема
олио
и хлебът е
от мъката
по-чер,
един е лозунга:
Терора долу!
Съюз със СССР!

Може да се направи извод за цялата тази редакционна практика: постепенно са налага съобразяването с екавския изговор във Вапцаровата поезия, но този процес не е завършен, така и не се случва радикалното и

пълно екавско представяне на възможните варианти. Може би и литературоведите чрез цитатите в своите анализи ще направят принос в утвърждаването на екавската фактура на тази поезия.

**Ръкопис и книга. Поет на едната книга?
Измисляне и полуканонизиране на Антология.
Проектът за втора книга**

Безспорно от всички ръкописи запазени в архива на български класик, Вапцаровите са най-„живите“. С тях се работи, те се издават, коментират. Професионални литератори им се посвещават (Бойка Вапцарова, Магдалена Шишкова, Цвета Трифонова). Но странното е, че това знание не „пробива“ в издателската практика, то остава затворено само за себе си, не предопределя (както би следвало да се очаква) съставителски и редакторски решения.

При това самият Автор е имал разностранно йерархическо отношение към своите ръкописи. Някои от тефтерите, тетрадките и бележниците са били за бележки, за фрагментарни записи, за наброски, в други вече се организират и композират цялостни творби, прибавят се и се разгръщат различни варианти, трети са за „преписване начисто“, предназначени са не само за себе си, но и за другите. Те вече само са за представяне, за четене на глас, те са с някаква степен на опубличностяване още приживе на самия Автор.

Макар и вече издал своята Първа книга, Никола Вапцаров не се отказва от своите навици на сложно и усложняващо се отношение към собствените ръкописи. Той не е разглезен от възможности за печатане във вестници и списания. Публикациите му в печата са съвсем минимален брой. Те нямат постоянен ритъм, не създават ритуали за книжовния човек. Привичките на Вапцаров за опубличностяване остават в рамките на ръкописното. Част от ръкописите имат форма и на „публикации“. Вапцаров живее (роднинска, приятелска и колегиална), битието му се развива във военна и конспиративна обстановка, където ръкописът може да се показва, той се „съхранява“ свято, разнася се, подрежда се непрекъснато, трупа се.

Някои ще кажат, че във всичко това има нещо дилетантско, че има нещо от поведението на непрофесионалния литератор. Например, ще кажат тези критични към подобни тактики на опубличностяването колеги, че истинските, професионалните поети най-често се освобождават от ръкописите си, че не са „задръстени“ с многобройни варианти на стихотворенията си. Те – например Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев, Димитър Пантелеев – ги публикуват в периодиката, след това ги събират оттам за книгите си, към ръкописи така и не се връщат.

Веднага на подобна бележка можем да противопоставим примера на Николай Лилиев. Знаем, че за нови стихотворения, цикли на Лилиев през 30-те години има истински глад, редакторите ги приветстват като огромно събитие, те се печатат веднага щом бъдат дадени. Но независимо от темповете и формите на това свръхмаркирано печатно опубличнос-

тяване, Николай Лилиев (в духа на своята личностна „камерност“) развива навиците си да преписва творбите си „начисто“, да им дава окончателен писмен вид. И редакторите-съставители на най-доброто засега издание на Лилиевата лирика (Елка Константинова и Надежда Александрова) имаха през 1986 г. щастливата идея да бъде възпроизведена в малка серия, като приложение, на оризова хартия, фототипно, изписаната с неговия „бисерен почерк“ поезия на автора на „Лунни петна“.

Така изследването на ръкописите на Никола Вапцаров не трябва да бъде затворено на страниците на специализираните токове. (В Приложение второ посочвам най-важните изследвания, дадени хронологически.) Всред ръкописите на Вапцаров има завършени и самостоятелни фрагменти, които могат да се включат в съчиненията му, могат да се реконструират цялостни творби. И самите „неканонически“ стихотворни текстове из ръкописите, и наблюденията на текстолози и архивисти трябва да влезат в интелектуален оборот, трябва да бъдат използвани в анализи, студии, в университетски учебници.

Веднага давам пример, който има пряко отношение към проблематиката, развита в уводната част на този фрагмент. След публикуването на запазен в Сивата тетрадка (възприемам названията, дадени в изследванията от Приложение второ) вариант на стихотворението „писмо“ от цикъла „Песни за една страна“, е направен следния отличен коментар: „Началото на ръкописния оригинал на „Писмо“ представлява изключително интересно явление в ръкописното наследство на Вапцаров: за да внуши достоверността на случилото се, на човешкото изживяване, поетът изписва имота на адресата и града така, както жена от народа би адресирала своето писмо, нанася обръщението в средата на „писмото“, съзнателно опростява, стилизира буквите. Ръкописният оригинал носи чрез графичното си оформление внушението за житейска автентичност.“ (Приложение второ, 4, с. 376). Бих добавил, така оформено, в този ръкописен вид, творбата добива и предметен вид, наистина предназначен за някаква форма за опубличностяване, при това не само за „домашна“ употреба. Друг е въпросът, че Вапцаров обикновено „знае“ своята публика, тя и взаимоотношенията му с нея са тема на самите му стихотворения.

Това наблюдение се подкрепя и от други описани от изследователите случаи. Напр. формите на „плакатно“, силово изписване на думата ХЛЕБ – в ръкопис на „Не бойте се деца“ от Сивата тетрадка (коментаторите отбелязват: „разредката в почти трикратното „Хлеб“ му осигуряват почти плакатно въздействие“ – Приложение второ, 4, с. 312) и в ръкопис на друг стихотворен фрагмент в Карираното тефтерче („с по-големи, стилизирани към печатни букви“ – пак там, с. 312). Примерите могат многократно да се увеличат и всички те говорят само за едно: много често, отделен тип ръкописи на Вапцаров не са само за себе. А това вече предполага и друг тип литературоведско внимание към тях.

(Ръкописното наследство на Никола Вапцаров е добре изучено, подредено и издадено, може би трябва да се представят фототипно и самите ръкописи в автентичен вид – трябва да предизвика и да култивира

този различно внимателен тип литературоведско съзнание. Имам предвид изследвания от рода на знаменитите наблюдения и обобщения на Сергей Бонди върху черновките на Пушкин и на Зара Минц над ръкописите и разнородните варианти на творби на Александър Блок. Давам примери от руската литература и от руското литературознание, защото там липсва тази лоша и непродуктивна дистанция между високото литературознание и такива приложни области като текстологията и архивистиката. Бойка Вапцарова и Магдалена Шишкова имат стотици извънредно ценни наблюдения, но те не си поставят задачата да правят литературоведски обобщения; вече по този път върви Цвета Трифонова в последната си книга – вж. Приложение второ, б.)

Всичко казано по-горе ме кара да се отнеса с още по-голямо внимание към ръкописния проект на Вапцаров за представяне и на друга цялост от група стихотворения, която коментаторите наричат **проект за втора книга**.

Този проект е осъществен с достатъчна настойчивост: това са два списъка на стихотворения от годината след излизането на „Моторни песни“. В Кафявата тетрадка са записани на чисто стихотворенията „Майка“, „История“, „Крали Марко“, „Илинденска“, „Кино“, а в Синята тетрадка е даден следният списък:

1. Майка
2. Кино
3. Рибарска
4. Ботев
5. История
6. Пролет
7. Крали Марко
8. Без Боя
9. Илинденска
10. Не дишаш
11. Милиони KWh
12. И пак ядем

Всичко това не може да бъде нищо друго освен първоначална форма на авторско представяне на някаква смислова цялост, включваща група стихотворения. Вапцаров вижда тези свои творби подредени и свързани; когато свалим заглавията на стихотворенията, които или остават не написани, или просто не са достигнали до нас, това са **осем стихотворения** – някои от тях най-представителни творби от Вапцаровата лирика. Има достатъчни тематични и стилови основания те да бъдат интерпретирани и заедно, но още по-големи са основанията да бъдат помествани заедно, да бъдат самостоятелен дял при съставителствата на Вапцаровата поезия. (Могат да бъдат назовавани като списъци от съответните тетрадки, могат – с по-голяма доза хипотетичност – да бъдат наричани „Стихотворения за втората стихосбирка“).

Всъщност – след моя нереализиран опит от 1980 г. – така постъпват колеги в някои от новите популярни издания – Владимир Атанасов

в 8. и Иван Гранитски в 9. от Приложение първо. При такава подредба – обособяване на творбите от „Моторни песни“ и от проекта за втората книга – възниква проблемът как ще се подредят останалите стихотворения. Моята съставителска концепция следваше йерархията от степента на опубличностяване: на първо място творбите от отпечатаната книга Моторни песни, като в един втори дял тук се поместват „Недопуснати от цензурата стихотворения“. Следват „Стихотворения за втората книга. Синята тетрадка“. И последните три дяла са: „Публикувани приживе стихотворения“, „Из ръкописите на поета“, „Предсмъртни стихотворения“.

Това не е единствено възможната схема за съставителство, разбира се. Важно е обаче да не се възпроизвеждат цялости, които не представят авторска воля, които са наследени от ранната издателска следдеветосептемврийска традиция (олицетворена от маститите фигури на Христо Радевски и Борис Делчев). Първата концепция е във включването на всички стихотворения на Вапцаров в проекта „Моторни песни“, в „преразпределянето“ на отделните стихотворения в реалните цикли на книгата (вж. 2 от Приложение първо). По същество така постъпва Никола Георгиев при интерпретацията си от книгата „На повратки в село – или към света?“, когато постулира, че обединява утвърдения канон на Вапцарови стихотворения под названието МП. А втората концепция представя обединяването на повечето от стихотворенията извън „Моторни песни“ в лансираното от втория съставител название „АНТОЛОГИЯ“. Отново ще повторя, че тази „Антология“ няма нищо общо с представите на Вапцаров за подреждане на собствените му стихотворения, такава практика съществува в началото на ХХ век, когато Яворов, Кирил Христов и др. поети искат да покажат свое „избрано“. Въпреки това този начин на подредба са практикува не само при по-стари издания (вж. 3. и 4. от Приложение първо), но и в някои от най-новите (вж. 8 от Приложение първо). Традицията на Антология също размива границите на обособените от Вапцаров цялости, унищожава фиксирани от самия автор контексти.

Фигурата на Вапцаров като поет единствено на „Моторни песни“, където двете предсмъртни стихотворения са поанта именно на тези МП не е идентична с фигурата на поета с ранните тетрадки със стихотворения, с издадените и „отчуждени“ Моторни песни“, с късните стихотворения от Кафявата и Синята тетрадка – с темата за голямата и личната история, с особената медиакултурна пронизаност (както би казал Георги Господинов), с незавършената и дълго време работена Илинденска.

Проектът за втора книга укрепва представата за усложнения професионален писателски статус на Вапцаров. Той поддържа и развиването на гледищата за многообразието на поетическите светове на Никола Вапцаров. „Оставането“ само при „Моторни песни“ означава завършване и поантиране, идеята за втора книга „отваря“ творчеството на Вапцаров.

Грешки и недоразумения

Канонизирането и митологизирането на личността на Никола Вапцаров започва да се осъществява още в първите месеци след септември 1844 г., но това съвсем не води още веднага до благоговейно-внимателно вглеждане в текстовете му. В отношението към поета има нещо двойствено: той е свръх-героят на лявата литература, на лявата интелигенция, но професионалните поети се опитват да заемат спрямо огняроинтелигента патронажна позиция. И това включва и лекото преправяне на някои от текстовете му.

Първият редактор Христо Радевски (станал такъв според изричната поръка на поета – поне такава е легендата) съвсем не е преизпълнен от стремеж за благоговейно съблюдаване на последна авторска воля (особено в подредбата на творбите). Още не им е известно на комунистическите водещи културтрегери колко голям поет ще стане Вапцаров за следващите поколения. Те работят за това негово митологизиране, но са убедени, че то е преди всичко грижа за общото им революционно дело. Те съвсем не могат да знаят, че след половин век тяхното общо дело ще се разпадне, че творчеството на „живите класици“ на социализма ще бъде проучвано единствено като типов израз на една тоталитарна идеология, а поезията на Вапцаров ще се обособи извън този корпус от „приложни“ идеологизирани стихотворни заклинания и клетви. Ще се окаже, че въпреки цялото огромно натрупване на спекулативни словесни масиви, „живите класици“ на соцреализма и техните ученици и последователи не успяха да провалят Вапцаров. Поетите (нека кажем **стихотворците**) на комунистическото бъдеще наистина се оказаха улисани „във темпове и във агитки“; но трагизмът на Вапцаровата поезия ни говореше сам за себе си, все по-самостоен; тази мъка не остана неописана, макар наистина да бе самотна в пространството. Силно идеологизираното послание на Вапцаров успя да застане над идеологиите.

Първоначално обаче то бе смесвано с агитките. Не е случайна грешката с поместването в първите „Избрани стихотворения“ (1946 г.) на поемата „Песен за Струма“ и на стихотворението „След бурята“ от Антон Попов (вж. Приложение първо, 2, с. 82–94). Кошунствено смесване, но изглежда първите редактори не са имали тази остра различителна способност, не са разграничавали дилетанта от истински формулно изразяващия се. Междувпрочем, ето една илюстрация – как стои като кръпка поемата „След бурята“ сред текстовете на Вапцаровата поезия (цитирам началото):

Край
скалистите
грамади –
щикове набити –
с безпощада
на талази,

вий,
 извива
 вихър.
 С грозен
 тътен –
 яростна
 и мътна –
 Струма
 съска
 и гърми,
 трака
 челюсти
 в скалите,
 стрелка гривести вълни
 и
 ломи
 гранита.

Но проблемът е, че някои от тогавашните пропуски и грешки (по-драматичните наистина) в текстологическата работа над ръкописите на Вапцаров, се превръщат едва ли не в част от канона. Благоговейното хвърля светлината си и върху недонаправеното и го сякаш осветява.

Десетилетия вече се водят споровете за точната редакция на двете предсмъртни стихотворения. Дали ТЕ или СЕ **обичахме**? – наистина извънредно важен въпрос? Дали НЕЧАКАН или НЕИСКАН **гостенин**? Но дилемите не се разрешават окончателно, защото текстологическите дискусии се обръщат в кланови разпри, защото се достига до емоционалното „вземане на страна“. Например: „за“ или „против“ Бойка Вапцарова. Прави се избор на една или друга редакция по презумпция.

Но тук все пак има някакви основания за съществуването на различни редакции: противоречащи си свидетелства на близки на поета, твърдения за загубени ръкописи и пр. Докато в най-ранната практика на редактиране и издаване имаме дори отделни случаи на пряка и немотивирана намеса, на досъчиняване и пренаписване на стихове и цели куплети.

Драстична е била тази намеса в осми куплет на стихотворението „Испания“ – първото от цикъла „Песни за една страна“. Това стихотворение на е било допуснато от цензурата и запазено единствено в ръкописен оригинал в Сивата тетрадка. Тук строфата звучи така:

Където двамата с лопати
 работехме на обща пещ,
 и нямаше стена която
 да спре младежкия купнеж.

Редактирана и преработена без никаква причина, без никаква мотивировка тя стои така в първото издание на Христо Радевски (вж. Приложение първо, 2, с. 118):

където двамата с лопата
работехме пред алчна пещ,
където се роди внезапно
един несъкрусим копнеж...

За тези намеси Магдалена Шишкова пише, че нарушават „конкретността и простотата на изображението, звуковата изразителност на стиховете“ (вж. Приложение първо, 6, с. XV11). Все пак тази самоволна редакция е своевременно уловена и още в следващото издание текстът следва ръкописния оригинал.

Пристъпваме към стихотворенията на Вапцаров, където е допусната/направена КОНТАМИНАЦИЯ – смесване, неосмислено съчетаване на два различни варианта на творбата. В текстологията, в издателската практика това се преценява като най-голямо професионално нарушение. (За контаминацията вж. книгата на Konrad Gorski „Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich“, Warszawa 1975, Państwowe Wydawnictwo naukowe, главата „Tekst skazony przez kontaminację“, с. 122–160). Борис Томашевски определя принципа за недопускане на контаминация като „отбор редакции по принципу текста единой системой“ (вж. Б.В. Томашевский. Писатель и книга. М., Гос. изд. „Искусство“, 1959, с. 176). И пак там, с. 182: „Указанные здесь приемы ведут к реставрации некоторой единой редакции. ‘то единство редакции не должно упускаться из виду редактором. Всегда есть опасность вместо единой редакции дать совмещение разных редакций, компиляцию.“ Прекомерното редакторско старание много често причинява контаминацията.

И при двата случая, които ще представя, тази контаминация откриваме във финалите. И при двете стихотворения колебанията в текста са свързани с цензорската намеса при отпечатването на „Моторни песни“.

Стихотворението „Огняроинтелигентска“ е дошло до нас като ръкопис в Сивата тетрадка и отпечатано с цензурна намеса в „Моторни песни“. Ръкописът е разчетен така от изследователите:

Силно тракат
Релсите във мрака.
От умора
ставите болят.
Някой би въздъхнал:
„не очаквам...“
Не! Очаквам!
Чака ме светът.

Зная свойто място
във живота
и напразно
няма да се дам.
Честно ще умра
като работник
в боя ни
за хляб и свобода.

(вж. Приложение второ, 4, с. 352–353).

Виждаме, че тук познатият ни първи стих „СЪННО тракат“ има друг вид („СИЛНО тракат“ – едно проблематично разчитане). Разбира се, аз бих дал думите „някой“, „няма“ и особено „хляб“ в техния екавски вариант. Ето как стои втората част на стихотворението в книгата „Моторни песни“:

Зная свой место
във живота
и напразно
нема да се дам.
Честно ще умра като
работник
честно ще умра
П_-----

Чертичките на края показват, че именно тук е имало цензурна намеса. И когато Вапцаров е подарявал книгата си на „верни хора“ е прибавял върху чертичките ЗА СВОБОДА – точно с големи букви, с шрифт близък до печатен (вж. Приложение второ, 2, с. 263–264 и 4, с. 535). Точно така прибавя поетът: ЗА СВОБОДА, а не ЗА ХЛЕБ И СВОБОДА. В книгата стои повторено ЧЕСТНО ЩЕ УМРА (без точка). Нямаме никакво основание да пренебрегваме тази последна авторска воля – изразена по категоричен начин. Така финалът на стихотворението трябва да бъде: „Честно ще умра като/ работник/ често ще умра/ за свобода“, а не както е сега във всички издания: „Честно ще умра като/ работник/ в боя ни/ за хляб и свобода“. Нищо не е пречело на Вапцаров да прави по-цялостна поправка при подаряването на книгата, ако в неговото виждане предпоследният стих не е бил това повторено „ЧЕСТНО ЩЕ УМРА“. В тази редакция от 1940 г. (ръкописът е направен през 1938 г.) е туширана шаблонизираната лозунговост на канонизирания финал. При това в популярната редакция на творбата се получава контаминация, ако вземем предвид и това „СИЛНО тракат“ – щом ще вървим по ръкописа, защо първата дума става СЪННО?

И така, по всички логики, финалът на стихотворението „Огняроинтелигентска“ трябва да има следният вид:

Честно ще умра
като работник,
честно ще умра
за свобода.

Още по-решително можем да твърдим, че контаминация се е получила на финала на стихотворението „Земя“ от цикъла „Песни за родината“ в стихосбирката „Моторни песни“. Тук нямаме запазен ръкопис. Творбата ни е позната единствено по текста от книгата. Но съществува многократно възпроизвежданото свидетелство на близкия съратник на Вапцаров от Македонския литературен кръжок Михаил Сматракалев

(Жаров): „Последният стих на „Земя“ имаше този вид: „По Беласица телени мрежи...“ Така Кольо го декламираше и този край му харесваше много. Но стихът бе заменен с нов, който се наложи по цензурни съображения. При рецитирането на това стихотворение, Вапцаров показваше своето майсторство на рецитатор. След възторга, който изразяваше при споменаването на планините, реките, морето и равнините на родината, накрая той извърщаше глава надясно, навеждаше очи надолу, намръщваше се и произнасяше с особена мъка „По Беласица телени мрежи...“ Голям кичур от кестенявата му коса падаше върху леко набразденото му с бръчици високо чело.“ (вж. Приложение второ, 1, с. 166). Новият стих, наложен по цензурни съображения, за който става въпрос, е добре познатия и от съвременните издания стихотворен израз: „Поена с кръв/ и разлюляна в/ мятежи.“ В изданието на Христо Радевски (Приложение първо, 2, с. 79) стихотворението е дадено с този и само с този финал. Как обаче изглежда краят на творбата във всички следващи издания? Колкото и да е неочаквано, тя съчетава двата финала – цензурираният и цензорният:

Моя страна! Моя прекрасна страна!...
Поена със кръв
и разлюляна
в метежи.
По Беласица телени мрежи...

А съществува категорично свидетелство – екземплярът на „Моторни песни, подарен на музиканта Светослав Обретенов, че Вапцаров е задрасквал наложения по цензурни съображения финален стихотворен израз и го е заменял с любимия стих за Беласица и телените мрежи... (вж. Приложение първо, 4, главата „Автографи“, с. 538). Някои колеги биха изтъкнали като аргумент за това двойно-финално възпроизвеждане на стихотворението в съвременните издания вече добитата гражданственост. Други биха прибавили, че между **метежи** и **мрежи** от двата финала съществува римно съответствие и това говори в полза на утвърдилото се изписване. Логиката, а и разностилието на двата изрази подкрепят необходимостта да се премахне контаминацията.

(Близо десетилетие след моя нереализиран издателски проект Цвета Трифонова развива обстойно и аргументирано същото гледище за финала на „Огняроинтелигентска“ – вж. Приложение второ, 5, с. 60–80.)

Но тъй като сме при проблеми, възникнали във връзка с цензурните намеси в книгата на Никола Вапцаров, нека добавим още серия композиционни въпроси: как трябва да се представя „Моторни песни“ при съвременното съставителство на избрани или събрани произведения на Никола Вапцаров. Споменах вече, че в първото следдеветосептемврийско издание Христо Радевски е решил този казус чрез разширяването на циклите от книгата с всички стихотворения, които е решил да включи, чрез преразпределянето им в тези цикли. Аз стоя на точно противоположното гледище. Разбира се, ще се откажем от лъжетрадиционната „Антоло-

гия“. Ще възпроизведем в един първи раздел от голям първи дял книгата „Моторни песни“ във вида, който е имала сбирката като печатно тяло през 1940 г. – като се направят вътре и поправките, които самият автор е правил при подаряването ѝ.

Във втория раздел на този дял ще се сложат всички отпаднали под диктата на цензурата девет стихотворения. Аргумент: книгата е била пренаредена, в нея са включени още творби след отпадането, тя вече не е била същата като при първоначалното подреждане. Така първоначално и допълнително включените стихотворения, както и отпадналите пак ще бъдат заедно, но достатъчно ясно разграничени. Има една драматична дилема, свързана с тематичната цялост – във връзка със стихотворението „Испания“. То ще трябва да отиде във втория раздел и няма да стои в единния контекст „Песни за една страна“. Тук може да се направи единствения компромис в името на цикловата цялост.

Примерите на не съвсем точно възпроизведените за новите читатели стихотворения са детайлизирано свидетелство за огромния натиск, на който се подлагат през всичките десетилетия творчеството и литературната и политическата личност на Никола Вапцаров. Това са разнородни форми на идеологизация, на спекулативни употреби, на банализиращи и отместващи значенията интерпретации. Насилието и благоговението вървят заедно; Вапцаров и вапцаровското са в най-високата точка на канона. По отношение на нерешените текстологически проблеми това води не към радикалното им разрешаване, а по-скоро парализира, стагнира.

Целият този процес на силово канонизиране на Вапцаров и вапцаровското стои неописан и неизучен. След 1989 г. той предизвика откати в противоположна посока; повиците към демитологизиране взеха уродлива форма. Свободното решаване на текстологическите въпроси може да внесе равновесие в този процес и ползотворните усилия на Цвета Трифонова (вж. Приложение второ, 6) в това отношение трябва да бъдат оценени извънредно високо.

А някъде в началото на този процес стои едно съчинение в стихове, което може картинно да ни го представи: „**Поема за Вапцаров**“ от **Младен Исаев** (Народна младеж, С., 1948). Тук са цитирани и преизказани култови стихотворения на Вапцаров и това граничи, разбира се, със злоупотребата. Моделирани са в героически план биографически сюжети. Пренесена е върху Вапцаров митологемата за физическата твърдост (**не човек, а желязо**) на комуниста:

Да бе забит зъба
на вълк в месата му
надвил би може би с борба
той звяра сред гората.
Но той е вързан с безелници,
те – глутница от вълци –
човешка глутница – полиция!
В устата му – парцал –
да не провие.

Команда: – Бий!
Изсвирва гума.
Той цял се вие
и стене.
И – нито дума!

Гротескно и кошунствено звучат тези думи за всеки, който и съвсем бегло познава протоколите от разпитите и процеса срещу Вапцаров и другарите му по трагическа участ.

Въобщо един цялостен анализ на този стихотворен текст наистина много точно ще илюстрира хода на Вапцаровото митологизиране. Ето още един пример на буквалистки прочит и реинтерпретация на метафорите:

А ето,
не в стих,
а в сурова действителност
животът наистина свършва.
Куршум ще пониже гърдите му,
куршум младостта ще прекърши!
Куршум младостта ще прекърши,
но няма
животът
да свърши!

Догдето гърдите му дишат,
той сяда и пише, и пише (...)

Следва цитирано едно от двете предсмъртни стихотворения и самото то стои тук „заразено“ от немощното стихоплетство. А следващите редове вече компрометират цялостната вапцаровска съдържаност и лаконичност:

Далече някъде в града
под нощното небе буботи.
Над Витоша трепти звезда,
тъй хубава като живота...
А има той звезда една,
отдавна скрита до сърцето.
Изважда я.

С чудесна светлина
червената звездичка свети.

И този сърп,
и този чук,
и тая светлина прекрасна –
ще греят на гърдите тук,
нощес, когато той угасне!

И как е хубаво така:
когато кръв от тебе бризне,
да грей звездата на века,
да грей над тебе комунизма!

И пътя към смъртта е лек,
когато дишаш тъй отблизо
дъха на слънчевия век,
за който ще лежиш пронизан!...

Само за шест години вапцаровското се превръща в своята противоположност, то е профанирано и кощунствено обезсмислено. Трябва една поезия да носи наистина огромна вътрешна сила, за да издържи пороя от псевдобронебойни патрони и от неуместни думи.

Необходимият коментар

Мечтаем за коментари към Вапцаровата поезия, които няма да бъдат „приложни“, ще бъдат озарени от самата поезия, ще са неин синтез, а не фактически буквалистично обяснение. Наш идеал са коментарите на Вадим Вацуру (вж. Вацуру, В. Записки коментатора. СПб: Академический проект, 1994). Тези текстове ще стоят до стихотворенията, ще се четат понякога заедно с тях, но няма да бъдат аморфни етюди единствено върху историческите, културните и литературните реалии. Те ще показват как магически от семиологическата среда е кристализирало стихотворението. Те ще бъдат заразени с неговата **художественост** и ще носят в себе си синтезите на художественото откритие. Без стихотворението, без сътворческото проникване в него тези етюди не биха могли да бъдат написани – просто ето така, върху въпросната проблематика. Те в някаква степен ще обкръжат неразлъчно творбата. Мечтаем за проникващото разбиране от парижките фрагменти на Валтер Бенямин върху стихотворенията на Бодлер и за обобщителната мощ от философските етюди на Хайдегер върху Хьолдерлин. Тук дори не става дума за систематичните коментари на Лотман за „Евгений Онегин“, а за отделни, внезапни прозрения, съчетаващи фактологическото знание със сътворческото вдъхновение.

Кои стихотворения можем да помечтаем да бъдат коментирани така?
На първо място „История“!

Винаги сме чувствали, че „История“ не е „само“ стихотворение. То е някакъв комплексен обобщителен текст, изразяващ колективна участ и представящ пределно лична драма. Усещали сме винаги, че изразът „и нашта мъка ненаписана/ сама в пространството ще скита“ съвсем непосредствено се отнася за нас. Та това е драмата на обикновения човек във водовъртежи на съдбоносни и очевидно **исторически** събития, който има усещането, знае, че преживяванията му са **исторически**, вижда себе си като **исторически** човек, но няма шанса, също го знае, не вярва в шанса си, да бъде забелязан от Историята, да бъде описан, поместен в

нея, обхванат от тея. Да насложим няколко изказвания за историята от същите години, когато Вапцаров пише творбата си.

Наистина буквално в същите месеци с Вапцаров Марк Блок пише своята велика книга „Апология на историята“. Четем: „Всеки път, когато нашите окаяни общества, намиращи се в постоянна криза на растеж, започнат да се съмняват в самите себе си, ставаме свидетели как те се питат дали са имали правото да се взират в миналото си и дали достатъчно добре са го изследвали. Прочетете онова, което се пишеше преди войната, и онова, което все още се пише в наши дни: вие неминуемо ще доловите как това безпокойство смесва гласа си с останалите неясни тревоги на съвременieto.“ И още, съвсем конкретно за актуалната френска историческа ситуация: „Удаде ми се съвсем спонтанно да доловя неговото ехо в разгара на самата драма. Това се случи през юни 1940 г., в онзи ден, в който, ако не ме лъже паметта – немците нахлуха в Париж. В норманската градина, където нашият генерален щаб, лишен от войски, бездействаше, ние продължавахме да предъвкваме причините за катастрофата. „Може ли да се мисли, че историята ни е измамила“ – подхвърли един измежду нас.“ Макар описаната ситуация и участващите лица да са сякаш „забележими“ от голямата История, пасажът е проникнат от същото историческо безверие, както е в стихотворението на Вапцаров. Месеци по-късно Марк Блок е заловен от Гестапо като един от ръководителите на антифашистката Съпротива и е убит.

В началото на знаменитата си предсмъртна книга „Светът от вчера“ Стефан Цвайг говори за „нашето неповторимо поколение, обременено със съдбовност, както едва ли е било някое друго в хода на историята“. И прибавя нещо още по-близко: „Всеки от нас, дори и най-смиреният и най-нищожният е бивал разбунен в най-съкровената си същност от почти несекващите вулканически сътресения на нашата европейска земя.“ И тези разсъждения, които са лайтмотив на цялата книга, зъвършват със следните думи на финала: „И аз знаех: с миналото е свършено, всичко съградено ще бъде унищожено, Европа, нашата родина, за която бяхме живели, ще бъде опустошена и опустошението ще трае по-дълго от нашия собствен живот. Нещо различно започваше, нова ера, но колко адове и чистилища, предстоеше още да преминем, докато стигнем до нея.“ С привършването на работата над своя ръкопис Стефан Цвайг се самоубива в Бразилия. В духа на същата проблематика са и трагическите дневникови записи на Карл Ясперс, който през 1940–1942 г. също преживява изкушенията на самоубийството.

Ще приведа на финала на този колаж пасажи от прочутия фрагментарен текст на Валтер Бенямин „Върху понятието за история“:

„Хронистът, който излага събитията, без да разграничава големите от малките, държи по този начин сметка за истината, според която нещо, което се е случил някога, не може да се загуби за историята. Наистина едва освободеното човечество овладява напълно своето минало. Това ще рече, че едва освободеното човечество е в състояние да призове всеки момент от собственото си минало. Всеки преживян миг от миналото става актуален за деня цитат, при което този ден е тъкмо сетният.“

И още: „Истинската картина на миналото профучава край нас. Миналото може да се задържи само като различима картина, която блясва в един миг като нещо, което никога вече няма да се види.“

И последният пасаж: „Да се артикулира миналото исторически, не означава то да се познае „така, както всъщност е било“. То означава да те обземе споменът така, както проблясва в миг на опасност.“

Валтер Бенямин се самоубива през 1940 г. на границата на Франция с Испания при колебания дали да направи рисковия ход на вторичното емигриране.

Разсъжденията на Вапцаров в „История“ са в парадигмите на същата мислителна структура – заедно със съдбовните слова на тези публични европейски фигури. Стиховете за неизвестните хора са съзвучни с тези добре познати в много култури текстове с автобиографична основа. „История“ не е стихотворение само за конфликтите между голямата история и частното битие на неизвестните, но и за внезапно разпадащата се история и за подхващаните отново истории. Това е творба за диалектиката на разрушаването и съграждането. Тя намира по-добре своите смисли и в такива високи контексти.

От друг тип трябва да бъдат коментарите за испанския цикъл „Песни за една страна“ и за стихотворението-агитка „Селска хроника“.

„Песни за една страна“ трябва да се постави в цялостния контекст на многослойния испански дискурс за гражданската война от края на 30-те години на XX век, който се разгръща в България. Цикълът ще бъде съпоставен със сбирката „Испания на кръст“ (1937) на Веселин Ханчев, която „не взема ничия страна“ (казано и в авторския предговор, и в предговора на Георги Томалевски). Цикълът ще застане и до цяла голяма поредица литературни текстове с испанска проблематика (завършваща с „Осъдени души“ на Димов), но и с публицистичните подлистници от водещите вестници и илюстрираните списания. Ще се преценят в този контекст и испанските имена и сюжети (напр. и досега посочвания образ на овдовялата млада жена от гледания документален филм – една направена вече експликация). Испанската тема ще се потърси в руската съветска поезия от това време, трябва да се видят и испанските литературни увлечения на самия Вапцаров. Колкото и странно, това е правено досега съвсем спорадично.

„Селска хроника“ трябва да се положи също в големия комунистически (и общодемократичен русофилски) пропагандистки сюжет на т.н. Соболева акция. Днешните историци преценяват направеното от Съветското правителство през есента на 1940 г. предложение към България за сключване на пакт за ненападение (и отстъпване на едно черноморско пристанище за съветска военна база) и разгърнатата се след това общонародна акция в подкрепа на предложението за най-гигантската манипулация с общественото мнение в новата българска история. Направено в мръсното историческо време след сключването на пакта Рибентроп-Молотов-Сталин, след подлото разделяне на Полша, след създалата се в България илюзия, че каузата за национално обединение този път има

подкрепата и на Германия, и на Русия, предложението е подкрепено със стотици хиляди подписи, с петиции, подписки, писма до Народното събрание и до правителството. Акцията изглежда наистина всенародна. „Селска хроника“ е бил един от десетките агитационни текстове; стихотворението е имало специфична форма на разпространение, на употреба. Коментарът трябва да представи не само хода на пропагандната акция, но и разслоението и съотнасянето на разнотипните агитационни текстове – лозунги, плакати, възвания, стихотворни агитки и пр. Пряката функционалност на текста е смислов център на този коментар.

Изкушен бях преди години да направя коментар на стихотворението „Доклад“, който би представил Никола Вапцаров като едва ли не дисидент в средата на Македонския литературен кръжок. Струваше ми се, че е уместно да се интерпретират пасажите с хлебаря от Охрид като реакция на сектантския, внушен от коминтерновското решение македонизъм, че би трябвало да четем нещо подобно: как аз, интелегентът, да му обясня на този работник особената му идентичност, как да му внуша различие от събратята му тук, в София. Днес, след като Цвета Трифонова откри, разчете и публикува самия първи доклад (вж. Приложение второ, 5, с. 142–173) пред този Македонски литературен кръжок, всички сме длъжни да приемем самата истина, че Вапцаров съвсем ортодоксално е изразил македонистки възгледи и в публицистичния текст, и в стихотворението. Твърденията в спомените на съратници, че стихотворението съответства на доклада се оказаха съвсем верни. ЦК на БКП десетилетия бе крил в архива си тази истина. Разбира се, този доклад създава нов контекст за патриотичните мотиви в цялото творчество на Вапцаров. С него трябва да бъдат съобразени всички тематични интерпретации.

И последните предложения тук за характера на едни бъдещи коментари към поезията на Никола Вапцаров. Всъщност те вече са направени – макар и в друг литературоведски жанр. Поетът и литературен историк Георги Господинов определя този тематичен кръг така в своята докторска дисертация „Поезията на Вапцаров в медиакултурния контекст на 30-те и 40-те години на ХХ век“. Този пространен и проникновен текст ще вдъхнови бъдещите коментари към стихотворението „Кино“ и към още редица Вапцарови стихотворения.

Игра с фрагменти. Реконструирани замисли

Една от възможностите да се утвърди представата за многообразието на Вапцаровото творчество, за възможностите то да се преподрежда, да се конструират различни контексти, е в изваждането и по-широкото опубличностяване на значими стихотворни фрагменти от ръкописното му наследство. Внимателното и освободено четене на ръкописите ще ни предостави фрагменти, които могат да имат самостоятелно битие или могат да бъдат прибавени към канонизираните стихове. Това се прави с творчеството на много значими световни поети. Самият характер на Вапцаровото ръкописно наследство, оставените следи от множество неза-

вършени стихотворни проекти, записаните десетки и десетки поетически хрумвания изискват осъществяването на тази възможност. Текстологическата сериозна игра с фрагментите ще смекчи това строго разграничаване по делитбената линия завършеност/незавършеност, ще ни предостави възможност да се вслушаме в многовариантността.

Веднага давам един късен фрагмент за въвличане в издателски, изследователски и читателски оборот:

Небе подпряно със кумини
небе раздрано със ракети
къде е девственото синьо
което смучеха

Макар и не така силни, в ранното творчество фрагментите и неявните „почти“ завършени стихотворения – годни да бъдат показани – са десетки.

Друга творческа текстологическа игра е моделирането, реконструирането на незавършените замисли. Многобройните пасажии, настойчиво записваните фрагменти просто настояват да бъде направено това за голямата незавършена поема „Илинденска“, оставила следа в познатото стихотворение „Илинден“ (някои изследователи предпочитат да говорят за самостоятелни произведения – едното останало ненапълно реализирано).

Предложените операции са все в посоката да усложнят представата за Вапцаров като поет на едната книга.

Приложение първо

Издания на съчиненията на Никола Вапцаров, използвани за наблюденията в студията

1. Никола Йонков. Моторни песни. Стихове, София, 1940. (Фототипно издание от 1983 г.)
2. Никола Йонков Вапцаров. Избрани стихотворения. Изд. на БРП (комунисти), София, 1946. (Предговор и редакция Христо Радевски.)
3. Никола Вапцаров. Избрани творби. Издателство „Български писател“, С., 1969. (Под редакцията на Лилия Кацкова и Бойка Вапцарова, предговор от Христо Радевски.)
4. Никола Вапцаров. Избрани творби („Библиотека за ученика“). Български писател, С., 1976. (Предговор – Христо Радевски, подбор, редакция и бележки – Цветана Джагарова.)
5. Никола Вапцаров. Стихотворения. БП, С., 1984. (Съставителство и редакция Магдалена Шишкова.)
6. Никола Вапцаров. Стихотворения. БП, С., 1989. (Съставителство, редакция и бележки Магдалена Шишкова.)
7. Никола Вапцаров. Поезия. (Малка ученическа библиотека) Слово, Велико Търново, 2004. (Предговор, съставителство и приложение доц. Сава Василев.)
8. Никола Вапцаров. Моторни песни. (Поредица „Българският канон“). Издателска къща „Анубис“, С., 2001. (Съставител Владимир Атанасов.)
9. Никола Вапцаров. Песен за човека (Поредица „Българска класика“). Издателство „Захарий Стоянов“, С., 2004. (Съставителство Иван Гранитски.)

Приложение второ

Изследвания на ръкописите и останалия архив на Вапцаров

1. Никола Вапцаров. Спомени, писма, документи. Издание на БАН, Институт за българска литература, София, 1953. (Материалите събраха Васил Александров и Димо Минев.)
2. Бойка Вапцарова. Никола Вапцаров. Летопис за живота и творчеството му. Изд. на БАН, С., 1978.
3. Никола Вапцаров. Нови изследвания и материали. „Български писател“, С., 1980. (Сборникът е подготвен от Института по литература при БАН.) Тук е публикувано голямо изследване на Бойка Вапцарова „Литературен материал и архив *Из ранните ръкописи на Никола Вапцаров*“.
4. Никола Вапцаров. Ръкописно наследство. Издателство на БАН, С., 1982. (Съставител Бойка Вапцарова. Подготвили текста и коментара Бойка Вапцарова и Магдалена Шишкова).
5. Цвета Трифонова. Никола Вапцаров. Аналитичен опис. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, С., 1991.
6. Цвета Трифонова. Никола Вапцаров. Текстът и сянката. Текстологически прочити и анализи. Издателство „Фабер“, С., 2004.